

**DIZARTRIYALI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA
NUTQNING PROSODIK KOMPONENTLARINI DIAGNOSTIKA QILISH
METODIKALARIGA SHARH**

Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi

Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti

Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi

1 bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti

v.b dotsent PhD Utbasarova Umida.M

Annotasiya: *Ushbu maqolada dizartriya maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning prosodik (intonatsion) tomonlarini aniqlashda eng mashhur va keng qo'llaniladigan diagnostika metodikalariga sharh berilgan. E.F. Arxipova, N.Yu. Grigorenko va S.A. Tsybulskiy, E.A. Loginova va S.B. Yakovlev, O.I. Lazarenko, L.V. Lopatina, L.A. Pozdnyakova, E.A. Larina, N.S. Shik, N.V. Serebryakova, M.F. Fomicheva kabi mutaxassislarining metodikalari ko'rib chiqilgan.*

Mazkur metodikalarning nutqning prosodik tomonini baholashdagi turli yondashuvlari ta'kidlanadi. Shuningdek, bu uslublarning afzalliklari hamda ularni qo'llash jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar tavsiflanadi. Har bir metodikaning qaysi prosodik komponentlarga yo'naltirilganligi, diagnostika vaqtida ishlatiladigan usullar, hamda qaysi holatlarda bu metodikalar qo'llanishi mumkinligi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: *dizartriya, prosodika, prosodik komponentlar, diagnostika, metodika.*

Suhbatullaevna Iroda:

В данной статье проведен обзор наиболее известных и используемых методик диагностики просодических компонентов речи у дошкольников с дизартрией. Рассматриваются методики Е.Ф. Архиповой, Н.Ю. Григоренко и С.А. Цыбульского, Е.А. Логиновой и С.Б.

Яковлева, О.И. Лазаренко, Л.В. Лопатиной, Л.А. Поздняковой, Е.А. Лариной, Н.С. Шик, Н.В. Серебряковой, М.Ф. Фомичевой. Отмечаются их различные подходы к диагностике просодической стороны речи. Описываются преимущества методик, а также затруднения, которые могут возникнуть при их использовании. Рассматриваются компоненты просодики, на которые данные методики ориентированы, приемы, используемые при диагностике, случаи, в которых та или иная методика может применяться.

Ключевые слова: дизартрия, просодика, просодические компоненты, диагностика, методика.

This article provides a review of the most well-known and used methods for diagnosing the prosodic components of speech in preschool children with dysarthria. The methods of E.F. Arkhipova, N.Yu. Grigorenko and S.A. Tsybulsky, E.A. Loginova and S.B. Yakovlev, O.I. Lazarenko, L.V. Lopatina, L.A. Pozdnyakova, E.A. Larina, N.S. Shik, N.V. Serebryakova, M.F. Fomicheva.

Their different approaches to the diagnosis of the prosodic side of speech are noted. The advantages of the methods are described as well as the difficulties that may arise when using them. The components of prosody, to which these methods are oriented, the methods used in diagnostics, the cases in which this or that method can be applied are considered.

Keywords: dysarthria, prosody, prosodic components, diagnostics, methodology.

Zamonaviy logopedik amaliyotda dizartriya maktabgacha yoshdagi bolalarda ustunlik qiluvchi nutq buzilishi hisoblanadi. Shuning uchun, ushbu buzilish, jumladan, uning ayrim alohida belgilari diagnostikasi — bugungi kunda mutaxassislar uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — dizartriyaning muhim belgilaridan biri bo'lgan nutqning prosodik (intonatsion, ohangli) tomonini diagnostika qilishda qo'llaniladigan eng keng tarqalgan metodikalarni tahlil qilishdan iborat.

Dizartriya — bu nutqning talaffuz tomoni buzilishi boʻlib, u nutq apparatining yetarli darajada innervatsiyalanmaganligi bilan bogʻliq [7, b. 134]. Dizartriya bosh miyaning tuzilmalarida yuzaga keladigan organik shikastlanishlar natijasida rivojlanadi (bu homiladorlik davrida, tugʻruq vaqtida yoki erta bolalik davrida sodir boʻlishi mumkin), bu esa artikulyatsiya organlarining falaj yoki paresiga olib keladi.

Natijada, ogʻzaki nutqning harakat tomoni, yaʼni artikulyatsion motorika, mushaklarning ohangdorligi buziladi.

Hozirgi kunda dizartriyaning bir nechta tasniflari mavjud, ammo eng keng tarqalgani — zararlanish oʻchogʻi va simptomlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni koʻrsatuvchi tasnif hisoblanadi. Bu tasnif O.V. Pravdina tomonidan taklif qilingan.

Mazkur tasnifga koʻra, quyidagi dizartriya turlari ajratiladi:

Kortikal dizartriya (bosh miyaning markaziy va postmarkaziy qismlarining zararlanishi);

Subkortikal dizartriya (ekstrapiramidal tizim zararlanishi);

Bulbar dizartriya (bosh-miya nervlari yadrolari zararlanishi);

Psevdobulbar dizartriya (bosh-miya nervlari oʻtkazuvchi yoʻllarining zararlanishi);

Miyachalik (mozzhechkovaya) dizartriya.

Har bir shaklni koʻrib chiqishda, ularni boshqalardan farqlash imkonini beruvchi, faqatgina muayyan bosh miya sohasining zararlanishiga xos boʻlgan belgilar va boshqa shakllar bilan umumiy boʻlgan simptomlar aniqlanadi.

Bunday umumiy simptomlarga quyidagilar kiradi:

Tovush talaffuzining buzilishi,

Mushak ohangining buzilishi,

Artikulyatsion apparat harakatchanligining cheklanishi,

Ortib ketgan soʻlak ajralishi, va nutqning prosodik komponentlarining buzilishi.

Prosodika — bu fonetik vositalar tizimi bo‘lib, unga quyidagilar kiradi: tembr, ovoz balandligi, ovoz kuchi, nutq tempi va ritmi, urg‘u, pauza, intonatsiya, nutqiy nafas.

Yuqorida ta’kidlanganidek, prosodikaning buzilishi dizartriyaning har qanday shaklida kuzatiladi va u doimiy simptom (ya’ni o‘zgarmas belgi) hisoblanadi.

Prosodika tovush talaffuzi bilan birgalikda nutqning talaffuz tomonini tashkil etadi, aynan shu sohaning buzilishi dizartriyaning nutq buzilishi sifatida tavsiflaydi.

Shu asosda quyidagi xulosani qilish mumkin: dizartriyaning aniqlashda (diagnostika qilishda) prosodik komponentlarning holatiga e’tibor qaratish va ularni alohida tekshirish zarur.

Prosodik komponentlarni diagnostika qilish bo‘yicha metodikalar orasida quyidagi mutaxassislarning uslublari ajralib turadi:

E.F. Arxipova,

N.Yu. Grigorenko va S.A. Tsybulskiy,

E.A. Loginova va S.B. Yakovlev,

O.I. Lazarenko,

L.V. Lopatina,

L.A. Pozdnyakova,

E.A. Larina,

N.S. Shik.

N.V. Serebryakova va M.F. Fomicheva tomonidan ishlab chiqilgan metodikalar ham mavjud. Ular prosodikani o‘rganishda har xil yondashuvlari bilan ajralib turadi.

M.F. Fomicheva o‘z metodikasida nutqning prosodik tomonini tovush talaffuzi, bog‘liqlikda aytilgan nutq, leksika va grammatika bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishni taklif etadi. Metodikada prosodikani tekshirish uchun alohida topshiriqlar ko‘zda tutilmagan — prosodik xususiyatlar boshqa nutq komponentlarini tekshirish jarayonida aniqlanadi.

Quyidagicha aytiladi:

> "Pedagog tekshiruv vaqtida bolaning nutq tempi, soʻzlarni aniq va toʻgʻri talaffuz qilishi, ovozining jarangdorligiga eʼtibor qaratadi. Barcha kamchiliklar qayd etilishi kerak" [8, b. 135].

Natijalarni maxsus jadvaldagi "Eslatma" ustuniga yozib borish tavsiya etiladi. Biroq natijalarni baholash uchun aniq mezonlar koʻrsatilmagan, shuning uchun logoped erkin shaklda yozadi.

Bu usul vaqtni tejaydi va qoʻshimcha materiallar talab qilmaydi, lekin prosodikaning holati haqida toʻliq va tuzilgan (strukturali) maʼlumot olish imkonini bermaydi.

N.Yu. Grigorenko va S.A. Tsybulskiy esa oʻz metodikasida dizartriya maktabgacha yoshdagi bolalarda eng koʻp buziladigan prosodik komponentlarni — yaʼni, ovoz va nutqiy nafasni tekshirishni taklif qilishadi [3].

Diagnostika usuli quyidagicha tasvirlanadi:

Bolaning qorniga (diafragmasiga) qoʻl qoʻyiladi,

Unga tanish sheʼrni oʻqib berish soʻraladi,

Soʻngra uning nafas olish tartibi va ovozining xarakteri kuzatiladi.

Natijalar metodikaga biriktirilgan logopedik tekshiruv xaritasiga yoziladi. Xaritada ovoz va nutqiy nafasga tegishli koʻrsatkichlar va ularni tavsiflash variantlari mavjud.

Biroq bu metodikada baʼzi qiyinchiliklar mavjud:

Koʻrsatkichlarni juda qisqa vaqt ichida bir vaqtning oʻzida kuzatish zarur boʻladi;

Dizartriya bolalarning aksariyati sheʼr yodlashda qiynaladilar (verbal xotira buzilishi tufayli), bu esa topshiriqni ular uchun murakkab yoki umuman bajarib boʻlmas darajaga olib keladi.

Shunga qaramay, bu metodika ham tez, sodda va qoʻshimcha tayyorgarlik talab qilmaydi.

N.V. Serebryakova metodikasi prosodik nutq komponentlarini aniqlashda avvalgi metodikalarga o'xshash yondashuvga ega. Unda quyidagi prosodika elementlarining holati qayd etiladi: nutqiy nafas, ovoz xususiyatlari, nutq tempi, ritm, intonatsiya, pauza qilish.

Bu ko'rsatkichlar metodikaga biriktirilgan nutqiy xaritada alohida ko'rsatilgan [2, b. 38].

Ushbu metodikaning ijobiy tomoni shundaki, mualliflar prosodikaning deyarli barcha komponentlarini qamrab olishadi, biroq hali ham ularni o'rganish uchun maxsus topshiriqlar mavjud emas.

E.A. Loginova va S.B. Yakovlev ham xuddi shu diagnostika usuliga tayanib, prosodik nutq tomonini tekshirishda o'rganiladigan komponentlar ro'yxatini kengaytirishadi.

Ularning metodikasiga biriktirilgan nutqiy xaritada [2, b. 49] N.V. Serebryakova metodikasida ko'rsatilgan elementlardan tashqari:

tembr (ovoz rangi),
ovoz balandligi,
nutqiy nafasga oid qo'shimcha ko'rsatkichlarni ham qayd etish taklif qilinadi.

Bu esa nutqiy nafas holatini yanada batafsil tasvirlash imkonini beradi.

Keling, prosodik komponentlarni maxsus topshiriqlar yordamida bevosita aniqlashga qaratilgan metodikalarga murojaat qilamiz.

N.S. Shik o'zining prosodik komponentlarni diagnostika qilish metodikasini taklif etadi. Bu metodika quyidagi usullarga asoslanadi:

suhbat,
tajribachidan so'zlarni takrorlash,
ko'rsatilgan predmetni nomlash,
eshitilgan matnni qayta hikoya qilish [10].

Metodikada baholash mezonlari va natijalarni yozib borish uchun blankalar mavjud. Quyidagilar aniqlanadi:

ovoz xususiyatlari,
nutq tempi,
nutq ritmini takrorlash va qabul qilish,
pauza qilish,
intonatsiyaning ifodaliligi.

Metodika prosodikaning barcha jihatlarini qamrab olmasa-da, faqat prosodikani tekshirishga yo'naltirilganligi sababli uning yordamida yanada aniq va batafsil natijalar olish mumkin.

O.I. Lazarenko esa o'zining "Bolalar nutqining ifodaliligini diagnostika qilish va tuzatish" nomli ishida prosodikani bevosita o'rganadi va quyidagi elementlarni diagnostika qilish uchun topshiriqlarni taklif etadi:

nutq tempi va ritmi,
ovoz xususiyatlari,
urg'u (tovushni ajratib aytish),
intonatsiyaning ifodaliligi [9].

Bu metodikaning afzalligi shundaki, unda: aniq diagnostik topshiriqlar mavjud, ular yordamida prosodik komponentlarning holati haqida eng ishonchli va aniq natijalarni olish mumkin, dizatriyali bolalar uchun moslashtirilgan nutqiy material va topshiriqlar tanlangan, har bir ko'rsatkich 0 dan 3 ballgacha baholanadi, baholash mezonlari batafsil tasvirlangan, diagnostika blankasi mavjud bo'lib, unga natijalar kiritiladi.

Metodikada yakuniy ball ham ko'zda tutilgan va uning sharhi metodikaning o'zida mavjud.

Bu tizim natijalarni tezda qayd etish va aniq ko'rish imkonini beradi, bu esa keyinchalik ularni tahlil qilishni osonlashtiradi.

Biroq bu metodikada ko'rgazmali materiallar va o'yin elementlari yo'q, shuning uchun bolaning topshiriqqa e'tiborini uzoq vaqt ushlab turish qiyinroq bo'lishi mumkin.

E.A. Larina metodikasi intonatsiya, nutq tezi va ritmi, mantiqiy urg‘u, pauzalar va tembrni diagnostika qilishga qaratilgan. Bu metodikada prosodikaning barcha komponentlari qamrab olinmagan. Biroq ko‘rsatilgan komponentlar ham qayta aytish (reproduktsiya), ham eshitish orqali qabul qilish (persepsiya) nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Natijalar maxsus jadvallarga kiritiladi [4]. Ushbu jadvallarda topshiriqlar va ularga ko‘rsatmalar, kerakli nutqiy va ko‘rgazmali materiallar, hamda diagnostika vaqtida e‘tiborga olinishi zarur bo‘lgan xususiyatlar aniq belgilangan.

Metodikada har bir ko‘rsatkichni baholash mezonlari (1 dan 5 ballgacha), sifat va miqdoriy mezonlar ham ko‘rsatilgan. Ushbu topshiriqlar nutqida buzilishlar bo‘lgan bolalar, xususan dizartriya bilan og‘riganlar uchun ham mos keladi. Ko‘rgazmali materiallar mavjudligi esa bola diqqatini tekshiruv davomida ushlab turishni yengillashtiradi.

L.V. Lopatina va L.A. Pozdnyakova o‘zlarining "Tilning fonetik vositalarining suprasegment birliklarini qabul qilish va ishlab chiqarishni tadqiq qilish" nomli metodikasida [5] prosodikaning quyidagi komponentlarini qabul qilish (persepsiya) va qayta ishlab chiqarishni (reproduktsiya) diagnostika qilishadi:

Intonatsiya, nutq tempi, ovoz balandligi, tembr, urg‘u va mantiqiy urg‘u.

Qabul qilish (idrok)ni tekshirish dizartriyaga ega bolaga matnlar ketma-ketligini o‘qib eshittirish orqali amalga oshiriladi.

Qayta ishlab chiqarish (reproduktsiya) esa maktabgacha yoshdagi bolaning erkin nutqini diktofonga yozib olish va uni keyinchalik tahlil qilish yo‘li bilan tekshiriladi.

Natijalarni 0 dan 3 ballgacha bo‘lgan mezonlar asosida batafsil tavsiflangan baholash mezonlari yordamida baholash taklif etiladi.

Ushbu metodika asosan nutqning intonatsion komponentini va uning bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan boshqa prosodik komponentlarni diagnostika qilishga yo‘naltirilgan.

Prosodikani tekshirish uchun eng to‘liq metodika bu E.F. Arxipovaning "Nutqning prosodik tomonini tadqiq etish" metodikasidir [1]. Bu metodikaga prosodikaning barcha komponentlarini — ritm, tezlik (temp), intonatsiya, mantiqiy

urg'u, ovozning kuchi va balandligidagi o'zgarishlar (modulyatsiyalar), tembr — ni eshitish va qayta aytish kabilarni tekshirish kiradi. Shuningdek, bu metodika nutqiy nafas olish va eshitish orqali o'z-o'zini nazorat qilishni ham o'z ichiga oladi.

Metodikada og'zaki nutq va ko'rgazmali materiallar, topshiriqlarni bajarish tartibi hamda bolaga beriladigan ko'rsatmalar keltirilgan. Unda disartriya chalingan bolalarning diqqatini jalb qilish va ushlab turish imkonini beradigan o'yin elementlari ham mavjud. Deyarli har bir komponent bo'yicha 0 dan 4 ballgacha baholash mezonlari belgilangan, bu esa natijalarni tez va aniq qayd etishni osonlashtiradi.

Biroq metodikaning imkoniyatlari biroz cheklangan, chunki baholash mezonlari barcha bo'limlar uchun keltirilmagan, ba'zi hollarda natijalarni qanday qayd etish kerakligi aniqlashtirilmagan.

Ushbu metodika prosodikaning barcha komponentlarini o'z ichiga olganligi sababli, yuqorida sanab o'tilgan metodikalarga nisbatan bolalar nutqining prosodik tomonini eng batafsil va to'liq tashxislash imkonini beradi.

Ammo bu metodikaning hajmi uning kamchiligi bo'lishi mumkin — barcha topshiriqlarni bajarish ko'p vaqt talab qiladi, bu esa o'yin elementlari va ko'rgazmali vositalar bo'lishiga qaramasdan, disartriya chalingan maktabgacha yoshdagi bola bilan ishlashda qiyinchilik tug'diradi (bunday bolalarning diqqat va motivatsiyasi tezda susayadi). Shu sababli, yoki kerakli bo'lim va mashqlarni tanlab olish, yoki diagnostikani bir necha bosqichda o'tkazishga to'g'ri keladi.

Ko'rib chiqilgan metodikalardan ko'rinib turibdiki, ular nutqning prosodik tomonini diagnostika qilishda turlicha yondashuvlarga ega. Aksariyati prosodikaning barcha elementlarini qamrab olmaydi, balki disartriya holatlarida eng ko'p zarar ko'radigan alohida komponentlarning qayta ishlab chiqarilishini tekshirishga yo'naltirilgan.

Bu uslublarni qo'llashga yaroqsiz qiladi degani emas, chunki ular hali ham talab va tamoyillarga mos keladi: nutqning tizimli tuzilishi, tizimli tahlil, etakchi faoliyat turini hisobga olish va individual yondashuv prinsiplari asosida yaratilgan.

Shu bilan birga, prosodika buzilishi har qanday dizartriya hamrohlik qilishi mumkin va bu har bir holatda turlicha ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Shu sababli, diagnostika yakunida prosodik komponentlardagi og‘ishlar haqida eng batafsil va aniq ma’lumotlarni taqdim etadigan metodikani tanlab qo‘llash zarur.

Bunday yondashuv har bir bola dizartriasining ishonchli manzarasini olishga imkon beradi, shu asosda esa eng optimal tuzatish yo‘lini belgilash mumkin bo‘ladi. Bu esa buzilishlarni samarali va tezkorlik bilan bartaraf etishga yordam beradi.

Xulosa

Dizartriya maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqida prosodika (ya’ni, ohang, temp, ritm, urg‘u, tembr va ovoz balandligi kabi nutqning ifodali tomonlari) jiddiy buzilishlarga uchraydi. Bu buzilishlar bolalarning og‘zaki muloqotga kirishishini va atrofdagilar bilan samarali aloqa o‘rnatishini murakkablashtiradi. Shu sababli, prosodik komponentlarni chuqur va tizimli ravishda o‘rganish, ularning buzilish darajasini aniqlash, to‘g‘ri tashxis qo‘yish va individual korreksion yondashuvni tanlashda muhim ahamiyatga ega.

Tahlil qilingan metodikalardan ko‘rinib turibdiki, mavjud uslublarning aksariyati prosodikaning barcha tarkibiy qismlarini emas, balki faqat alohida elementlarini qamrab oladi. Ayniqsa, E.F. Arxipova tomonidan ishlab chiqilgan “Nutqning prosodik tomonini o‘rganish” metodikasi eng to‘liq hisoblanadi. Unda prosodikaning barcha komponentlarini baholash imkoniyati mavjud bo‘lib, aniq mezonlar va ko‘rsatkichlar bilan boyitilgan. Shu bilan birga, metodikaning hajmi uni qisqa vaqt ichida to‘liq qo‘llashni qiyinlashtiradi, bu esa maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda muayyan cheklovlarni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, logopedlar va defektologlar prosodik diagnostika metodikasini tanlayotganda, bolaning yoshi, motivatsiyasi, holati va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, amaliy jihatdan eng qulay va aniq natija beradigan uslubni qo‘llashlari zarur.

Prosodikaning to‘liq va tizimli tahlili esa dizartriya bolalar nutqini to‘g‘rilashda samarali va maqsadga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Arxipova, E.F. Nutqning prosodik tomonini tadqiq qilish / E.F. Arxipova. – 2006. – 39 bet.
2. Bolalarda nutq buzilishlarini diagnostika qilish va maktabgacha ta'lim muassasalarida logopedik ishni tashkil etish: uslubiy tavsiyalar to'plami / V.P. Balabanova, N.V. Serebryakova, S.B. Yakovlev [va boshq.]. – Sankt-Peterburg: DETSTVO-PRESS, 2000. – 232 bet.
3. Grigorenko, N.Yu. Artikulyatsiya a'zolarining yengil nuqsonlari bilan bolalarda tovush talaffuzi buzilishlarini aniqlash va tuzatish: o'quv-uslubiy qo'llanma / N.Yu. Grigorenko, S.A. Tsybulsky. – Moskva: Knigolyub, 2005. – 144 bet
4. Zamonaviy ta'lim: muammolar va rivojlanish istiqbollari: monografiya / T.A. Lavina, T.I. Gritskevich, A.N. Zaxarova [va boshq.]. – Cheboksari: Sreda, 2019. – 72 bet.
5. Lopatina, L.V. Maktabgacha yoshdagi bolalarda intonatsion ifodalilikni rivojlantirish bo'yicha logopedik ish: o'quv qo'llanma / L.V. Lopatina, L.A. Pozdnyakova. – Sankt-Peterburg: SOYUZ, 2006. – 151 bet.
6. Pravdina, O.V. Logopediya: defektologiya fakulteti talabalar uchun o'quv qo'llanma / O.V. Pravdina. – 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan. – Moskva: Prosveshchenie, 1969. – 149 bet.
7. Logopedlar uchun tushunchaviy-terminologik lug'at / muharrir V.I. Seliverstov. – Moskva: VLADOS, 1997. – 400 bet.